

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ЦЕНТРАЛЬНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ (З КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ ДО 1917 РОКУ)

Оксана ФІЛОНЕНКО
(Кіровоград)

У статті зроблено спробу визначити провідні тенденції розвитку шкільно освіти у центральному регіоні України в імперську добу з кінця ХІХ століття до 1917 року, обґрунтувати специфічні особливості системи освіти регіону в зазначений період, розкрити досягнення й прорахунки.

Вимоги сучасного етапу розвитку українського суспільства зумовили необхідність докорінного реформування освіти. Важливим для кожного сьогодні є усвідомлення того, що поліпшити її якість і тим самим сприяти виведенню нашої держави на світовий рівень розвитку цивілізованих країн можливо, тільки об'єднавши зусилля владних структур, усього суспільства. Будуючи нову систему освіти, необхідно враховувати не лише тенденції розвитку зарубіжних освітніх моделей, а насамперед, відроджувати національні історико-педагогічні традиції, тому актуальним та доцільним сьогодні стає збереження й примноження національних традицій з урахуванням регіональної проблематики.

Кожний регіон України має неповторний етнічний автопортрет, самобутні історико-культурні традиції, специфічне культурне середовище та культурно-освітній простір. Центральний регіон України відомий своїми своєрідними культурними та освітянськими традиціями, які обумовили формування досить яскравої педагогічної самобутності, яка проявилася в специфічності системи освіти, у просвітницькій діяльності діячів освіти та

культури, оригінальності педагогічних пошуків.

Аналіз літературних джерел засвідчує велику увагу сучасних істориків педагогіки до різних аспектів досліджуваного питання, зокрема методологія вивчення сутності історико-педагогічних надбань з позицій “історія – це погляд у майбутнє” всебічно представлена в наукових працях Л. Вовк, М. Євтуха, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка.

Історіографія історії освіти центрального регіону України поки що є незначною. Нині більш поширеним шляхом дослідження є обрання педагогічних персоналій. Найбільш повно в них представлено аналіз освітньої діяльності й педагогічних ідей видатних представників регіону другої половини ХХ століття. Ми не можемо навіть говорити про особливості педагогічного (культурного) розвитку цього регіону, його специфіку, своєрідність, тому що з таких методологічних позицій їх ще не аналізовано.

Мета даної статті – визначити провідні тенденції розвитку шкільно освіти у центральному регіоні України в імперську добу з кінця ХІХ століття до 1917 року, виявити механізм впливу різних чинників, зокрема освітньої політики й шкільного законодавства на формування системи освіти у центральному регіоні України та обґрунтувати специфічні особливості системи освіти регіону в зазначений період.

Освітня політика царського уряду в досліджуваній період не відповідала вимогам часу. Своїми діями уряд намагався скоріше знищити, ніж підтримати прогресивний рух в освітній галузі.

І все ж цей рух існував, і його основою була боротьба народів Російської імперії, в тому числі й українського народу, за демократизацію освіти, а саме – за розширення мережі початкових освітніх закладів, за введення загального навчання дітей, за підвищення письменності населення.

Як майже всюди в Росії, в Україні високу активність у вирішенні проблем освіти в регіонах проявляли різні громадські організації та земства. На початок XX століття більшість земств внесли пропозиції про введення загального початкового навчання (царський уряд здійснював політику обмеження кількості осіб, які мали право здобувати освіту, віддаючи перевагу вихідцям з імущих класів і деяких близьких до них верств, земства ж намагалися відкрити доступ до елементарної освіти дітям з усіх верств населення). Так, Єлисаветградське повітове земство вже 1873 року в умовах майже повної байдужості уряду до питань народної освіти звернулося до нього з клопотанням про введення загального початкового навчання і розпочало широке статистичне дослідження стану народної освіти в повіті. Активну діяльність у цьому напрямку одним із перших у країні розпочало Херсонське губернське земство. Вже 1874 року його представники працювали над проектом плану розвитку народної освіти в губернії та порушували питання про послідовне введення загального навчання на основі початкової земської школи. Відзначимо, що саме у відповідь на земські клопотання 1906 року була призначена матеріальна допомога уряду на утримання вчителів, 1907 року надані земствам безповоротні та довгострокові позики із державного шкільно-будівельного фонду тощо.

Це були прогресивні зрушення в галузі освіти, але царський уряд орієнтувався на збереження найгіршого типу школи – церковнопарафіальної, яка давали головним чином релігійне виховання і лише мінімальний обсяг елементарних знань. У тих місцевостях, де існували церковнопарафіальні школи, заборонялося відкривати земські.

Така політика царського уряду в галузі народної освіти сприяла незадовільному стану початкового навчання. Вкрай низькою була письменність населення.

У 60-70-ті роки XIX століття в Російській імперії було проведено ряд реформ: селянська, земська, судова, військова, фінансова, освітня. Не зважаючи на їх обмежений характер, вони,

зокрема й освітня реформа, створили передумови для становлення громадянського суспільства.

У “Положенні про початкові народні училища” (1864 р.) зазначалося, що вони мають на меті утверджувати в народі релігійні та моральні поняття і поширювати початкові корисні знання. В училищах вивчали Закон Божий, письмо, перші чотири арифметичні дії. Проводились читання звичайних і церковних книг. Навчання обмежувалось елементарними знаннями і письменністю.

У другій половині XIX століття за підтримки прогресивної інтелігенції, громад і земств значно розширилася мережа початкових освітніх закладів.

Уже у 1897 році в початкових шкіл різних типів налічувалося 16798, в тому числі міністерських – 5495, земських – 3179, церковноприходських – 8061, інших відомств – 14, недільних 49. Але вони не могли охопити навчанням усіх дітей. У різних губерніях України уміли писати від 15,5% до 27,9% усіх жителів. Відсоток грамотного населення в Херсонській губернії (1897 р.) становив 15,9%.

Не кращим був і стан з середньою школою, хоча поступово і прослідковується позитивна динаміка. Наприкінці 1890 року в Україні діяли 129 гімназій, із них – 52 чоловічих і 77 жіночих. Статутом гімназій (1864 р.) були зняті обмеження доступу до середньої освіти за майновим станом і віросповіданням.

У 1895 році у Єлисаветградському повіті працювала 71 земська школа, де навчалось 6743 учні і 118 церковноприходських шкіл, які відвідували 4454 учні. 1898 року у повіті було 80 земських початкових училищ, у тому числі 75 однокласних і 5 двокласних [7, 60-61].

Для сільських училищ Міністерство народної освіти встановило трирічний термін навчання в однокласних училищах і п'ятирічний – у двокласних. Матеріальне забезпечення шкіл було недостатнім.

У звіті про стан народних училищ у Херсонській губернії подаються такі дані: “У 1895 році у введені Херсонських народних училищ було навчальних закладів 1432, в тому числі: а) безпосередньо підпорядкованих Міністерству народної освіти – 227; б) училищ, які знаходилися в підпорядкуванні училищних рад – 450; в) приватних – 130; г) хедерів – 625. Порівняно з минулим роком число учнів збільшилося в основному на 26 (не враховуючи хедерів, з якими збільшилося на 139). Крім того, у тому ж році в губернії було 539 училищ других відомств. Таким чином, всього у губернії було у 1895 році навчальних закладів 1971” [11, 237]. Для порівняння наводимо дані про школи за 1903 рік: “Всього

було в губернії 1739, із них сільських – 1324, міських – 214, нерозподілених – 201”.

До початкових народних училищ належали: підпорядковані Міністерству народної освіти парафіяльні училища в містах і селах, що утримувалися на кошти місцевих громад, частково казни, пожертвувань приватних осіб; народні училища, що утримувалися приватними особами різного звання; сільські училища, підпорядковані міністерствам державного майна та ін., утримувані на громадські кошти; підпорядковані духовному відомству церковнопарафіяльні училища, утримувалися з казни, на громадські й приватні кошти; недільні школи, утримувалися урядом, громадами, приватними особами.

Навчальний курс мав складатися з таких предметів: Закон Божий, читання книг цивільного й церковного друку, письмо, перші чотири дії арифметики, церковні співи. Предмети мали викладатися російською мовою церковнослужителів або вчителями (чоловіками й жінками) після дозволу училищної ради, а Закон Божий мав право викладати лише парафіяльний священик. Для зарахування на посаду вчителя потрібно було отримати дозвіл у повітовій училищній раді після надання вчителю авторитетною особою рекомендації про їхню благонадійність і моральність.

До училищ приймалися діти всіх станів; плата за навчання встановлювалася відомством чи приватними особами, яких утримувалися училища. Початкові народні перебували під наглядом повітової училищної ради, хоча за релігійно-моральним вихованням мав стежити парафіяльний священик.

У 1905/1906 навчальному році під впливом громадськості Міністерство народної освіти було змушено внести деякі позитивні зміни у навчальні плани і програми середніх шкіл; відмінити ряд попередніх розпоряджень, які обмежували доступ молоді з демократичних шарів населення до освіти; надати деякі пільги приватним навчальним закладам; дозволити педагогічним радам відступати за узгодженням з попечителем навчального округу від діючих правил та інструкцій; надати право проводити в середніх школах загальношкільні та покласні збори і обирати на них батьківські комітети. З боку царського уряду це були лише окремі поступки, але все ж таки це були хоч і невеличкі, але перемоги прогресивної громадськості.

Після революції 1905–1907 років політика царського уряду в галузі освіти була спрямована на ліквідацію завоювань демократичної громадськості. Уряд намагається закрити якомога більше відкритих під час революції закладів просвітницького

характеру – бібліотек, клубів, курсів для дорослих, народних університетів тощо, забороняє діяльність Всеукраїнської учительської спілки, майже всіх “Просвіт” та інших освітніх товариств. Гальмувалося відкриття нових шкіл і просвітницьких установ для дорослих, підсилювалося значення релігійного виховання учнів, скорочувався обсяг знань у початкових школах, обмежувався доступ до середньої і вищої школи дітям з бідних верств населення.

Взагалі середніх шкіл в Російській імперії було дуже мало. Під час революції 1905–1907 років по всій Російській імперії поширився рух за вільне відкриття шкіл, за прогресивні зміни у змісті й методах навчання. Усі неруські народи, в тому числі й український, боролися проти русифікації школи, за право навчання рідною мовою. Освіта була доступною тільки для заможної частини населення регіону. Лише близько 20% населення були письменними. Існуючій системі освіти не були притаманні різноманітність та гнучкість. У регіоні не було вищих навчальних закладів.

Після жовтня 1905 р. в Україні виникли громадські організації з назвою “Просвіта”. Головною метою їх діяльності була допомога розвитку української культури, організація просвіти українського народу його рідною мовою. Ці товариства засновували і щоденні недільні школи, народні бібліотеки. Такою організацією в цей період було Єлисаветградське товариство поширення грамотності і ремесел. На початку XX століття у центральному регіоні було також покладено початок народним читанням, недільним і вечірнім заняттям з дорослими. У Єлисаветграді функціонувала безкоштовна народна бібліотека, яка утримувалася Єлисаветградською товариством поширення грамотності і ремесел, яке було створене у 1899 році і припинило свою діяльність у 1917 році [5; Оп. 1; Спр. 18; Арк. 47].

Під впливом революції 1905–1907 років дещо підвищується вплив громадськості на розвиток освіти, в регіоні зменшується кількість церковнопарафіяльних шкіл і збільшується кількість земських, виникають школи з рідною мовою викладання, зростає громадська та методична активність педагогічних працівників. Але ці зміни не відігравали вирішальної ролі в розвитку освіти. Царський уряд зберігав свою панівну роль у визначенні політики в галузі освіти, яка була спрямована на захист державних інтересів, обмеження можливостей для отримання освіти, збереження її релігійного характеру. В усіх ланках освіти панують авторитарні відносини, зміст освіти в початкових школах був примітивним і мало

відповідав потребам особистості та розвитку регіону.

Більшість приміщень шкіл були непридатні для занять, школи не мали спеціального обладнання, наочних посібників. У початкових школах один вчитель приходився в середньому приблизно на 50 учнів, а в гімназіях – на 20 учнів.

Оскільки якість освіти залежить від її мети, змісту, методики навчально-виховного процесу, забезпечення педагогічними кадрами, матеріальних умов, то можна зробити висновок про її низький рівень у початкових школах.

Абстрагувавшись від динамічного характеру розвитку системи освіти взагалі і окремих освітніх закладів зокрема, розглянемо докладніше типи шкіл, які функціонували в центральному регіоні України у досліджуваній період на прикладі шкіл міста Єлисаветграда, який з 1865 року стає повітовим центром.

Єлисаветградська головна класична гімназія заснована 8 вересня 1878 року з дозволу Державної ради за клопотанням міського самоврядування як чотирьох класна прогімназія. У 1881 році були відкриті 5 і 6 класи, а в 1885 році прогімназія була перетворена у повну 8 класну гімназію для дітей дворянства великої і середньої буржуазії. Рівень навчання в гімназії був досить високим. Свою діяльність Єлисаветградська головна класична гімназія припинила у 1920 році на підставі постанови Народного комісаріату освіти УРСР від 4 липня 1920 року про створення єдиної семирічної трудової школи.

У другій половині XIX століття в Єлисаветграді відкривається 6 народних училищ, де працювало 26 викладачів навчалось майже 1200 учнів. У цих училищах, крім предметів, місцевою владою вводяться сільськогосподарські курси.

15 жовтня 1867 році було засноване безкоштовне ремісничо-грамотного училища з метою підготовки грамотних і кваліфікованих робітників на приватні кошти за ініціативою викладача Єлисаветградського кавалерійського училища М.Ф. Федоровського і дружин офіцерів училища – О.М. Рязанової та О.І. Некрасової. На той час в училищі працювало 12 вчителів, які навчали 180 учнів. Пізніше Єлисаветградське товариство розповсюдження грамоти і ремесла взяло училище під опіку. Училище мало жіноче та чоловіче відділення. Навчання поділялося на теоретичне і практичне. Училище припинило свою діяльність після лютневої буржуазно-демократичної революції.

Усього було 4 класи, а також підготовчі класи для старших і менших дітей. У

підготовчих класах навчали читати і писати за звуковим методом. У першому класі вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику; у другому класі (крім вищезазначеного) географію; у третьому – російську мову, російську історію і геометрію. Всі учні займалися гімнастикою і церковним співом.

У 1898 році в училищі вже навчалось 206 осіб, з них 76 хлопчиків. Вводиться викладання креслення і малювання. Вимоги до рівня підготовки учнів, якості засвоєння знань і ремесел були високі. Так, у 1898 році із 141 учня залишено на другий рік 27 осіб. Оцінювали знання за п'ятибальною системою за чверть, а в кінці навчального року ставилася підсумкова оцінка [6; Оп. 1; Спр. 1; Арк. 12].

З 1905 року в Єлисаветградському безкоштовному ремісничо-грамотному училищі було відкрито спеціальне чоловіче відділення і при ньому майстерні. Термін навчання був 5 років, з них – 4 роки в навчальних класах і майстернях, а на п'ятому році проводилися лише практичні заняття. Після закінчення повного п'ятирічного курсу згаданого відділення випускникам надавалася можливість скласти іспити на звання вчителя початкових училищ. Випускникам видавався відповідний атестат про закінчення загальноосвітнього і ремісничого відділення, а також грошова допомога на початкове облаштування із відсотків відрахувань від продажу учнівських виробів.

Основним завданням спеціального відділення була підготовка керівників для навчальних ремісничих відділень, які відкривалися в селах для підняття матеріального добробуту населення [6; Оп. 1; Спр. 7; Арк. 59-62].

В училищі, як свідчать численні архівні документи, навчальний процес було поставлено досить добре, і училище за своїм типом, програмами, майстерністю викладачів, цілеспрямованістю, демократичністю, було єдиним таким ремісничо-грамотним училищем не тільки в Єлисаветграді, а й у всій Росії.

Важливою подією 1913 року стало підписання Державною Радою законопроекту про приватні навчальні заклади, що був схвалений ще третьою Державною думою. Інноваційним положенням проекту стало надання права засновникам навчальних закладів встановлювати викладову мову. Звичайно, це було досягнення громадськості, свідомих депутатів щодо національного питання.

Розглянемо докладніше процес навчання в приватних навчальних закладах того періоду на прикладі Єлисаветградського єврейського приватного жіночого училища 3 розряду. Згідно з законопроектом року про приватні

навчальні заклади 7 березня 1915 року Єлисаветградська училищна рада розглянула клопотання Общини допомоги бідним євреям м. Єлисаветграда від 31-го грудня 1914 року та постановила :

1) дозволити Общині допомоги бідним євреям м. Єлисаветграда відкрити і утримувати приватний жіночий єврейський навчальний заклад; 2) представлений Общиною устав навчального закладу з навчальним планом затвердити; 3) нижчий приватний заклад вважати закритим згідно з проханням з дня відкриття Общиною дозволеного їй навчального закладу .

Єлисаветградське приватне жіноче училище ставило за мету навчання єврейських дівчат за програмою початкових училищ. Курс навчання тривав 4 роки при 5-6 щоденних годинах занять; у разі необхідності з дозволу керівництва відкривалися паралельні класи.

Училище знаходилося у відомстві Міністерства народної освіти і в найближчому завідуванні директора та інспектора народних училищ Херсонської губернії. Завідуванням господарською частиною училища і турбота про його благоустрій займався Правління Общини допомоги бідним євреям і попечительська рада училища.

Начальний рік тривав з 15 серпня до 1 червня. Діти приймалися в навчальний заклад від 8 річного віку. При прийомі зверталася увага на вік дівчат, бажання вступити до училища і стан їхнього здоров'я.

Усього було 4 класи. Навчальний план училища передбачав вивчення наступних предметів: у першому та другому класах – російської мови, єврейської мови і єврейської історії, арифметики, малювання, співів, ручної праці, рукоділля; у третьому і четвертому класах вивчали всі вищезазначені дисципліни окрім співів та ручної праці, також проводилися бесіди про природу і вивчалася географія.

Ученицям, які закінчили курс навчання в училищах видавався атестат та свідоцтво з підписами інспектора народних училищ, завідуючого училищем і викладачів [4; Оп. 1; Спр. 38; Арк. 226- 227].

Для всебічного обговорення питань навчально-виховного процесу в училищі функціонувала педагогічна рада у складі завідуючої і викладачів. Крім того, до педагогічної ради входили з правом вирішального голосу два представники попечительської ради. Педагогічна рада збиралася протягом навчального року два рази на місяць, однак в особливих випадках могло бути призначене позачергове засідання. На педагогічних радах обговорювалися наступні питання : 1) прийом учениць і переведення їх з класу в клас, а також виключення з училища у

випадках неуспішності та поганої поведінки; 2) видача атестатів і свідоцтв ученицям, які закінчили курс навчання; 3) розподіл навчальних предметів по класам і складання детального розподілу навчальних занять по дням і по годинам тижня; 4) вибір підручників і навчальних посібників для бібліотеки; 5) розглядалися річні звіти викладачів з викладання навчальних предметів та звіт завідуючого про стан училища; 6) обговорювалися питання, які стосувалися оптимізації педагогічного процесу в училищі.

Таким чином, досліджуваний період характеризувався непослідовністю освітньої політики царського уряду. Незважаючи на об'єктивну потребу в реформуванні освіти, на корінні зміни царат не пішов, з кінця XIX століття і до 1917 року відбувалися лише часткові позитивні зрушення в структурі системи освіти. Головними особливостями пануючої в той час освітньої парадигми були: переважна спрямованість системи освіти на реалізацію потреб суспільства; обмежений характер змісту освіти, його релігійна спрямованість; охоплення навчанням незначної частини населення; детермінація системи освіти соціально-економічними факторами; її відокремленість від сучасних світових тенденцій розвитку освіти. До особливостей регіональної системи освіти можна віднести: відсутність вищих навчальних закладів; високу активність у вирішенні проблем освіти в регіоні проявляли земства, які намагалися відкрити доступ до елементарної освіти дітям з усіх верств населення; той факт, що починає проявлятися переважна спрямованість формування системи професійної освіти на реалізацію господарсько-економічних потреб регіону; невідповідність рівня розвитку системи освіти темпам зростання населення; невідповідність найважливіших елементів системи освіти (зміст навчально-виховного процесу, мова викладання тощо) національному складу населення, хоча і спостерігалось створення різних типів народних шкіл для етнічних груп переважно за приватної ініціативи.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антология педагогической мысли УССР /Сост. Н.П.Калениченко. – М., 1987.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – К.: Богданова А.М., 2008. – 406 с.
3. Гунчак Т. Україна : перша половина XX століття : Нариси політичної історії. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
4. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 369, Оп. 1. – Спр. 1, Спр. 38.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 56, Оп.1. – Спр. 18.
6. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 61, Оп.1. – Спр. 1.

7. Калініченко Н.А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні (друга половина XIX – XX століття) : Монографія. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ « Імекс ЛТД », 2007.–744с.

8. Майборода В. Концепція шляхів демократизації управління освітою в Україні // Концепт, засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К., 1997. – С42 – 58.

9. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Навч. посіб. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.

10. Сірополко С. Історія освіти в Україні.–К., 2001.–912 с.

11. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы. Сост Е. И. Борисов. – Елисаветград, 1895. – 247.

12. Усатенко Т. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір.– К. : Наукова думка, 2003. – С.150 – 164.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Філоненко Оксана Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження розвитку освіти й педагогічної думки в центральному регіоні України у XX столітті.